

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏT ƏSƏRLƏRİNDƏ MİNİATÜR ÜSLUBU

İxtisas: 6218.01 - Dekorativ - tətbiqi sənət

Elm sahəsi: Sənətşünaslıq

İddiaçı: **Sevinc Vaqif qızı Qurbanova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının “İncəsənət tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor
Sevil Yusif qızı Sadıxova

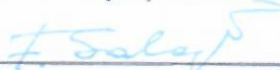
Rəsmi opponentlər: xalq rəssamı, professor
Siruz Yədulla oğlu Mirzəzadə

sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
Toğrul Rasim oğlu Əfəndiyev

sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
Elnur Pirverdi oğlu Aşurbəyli

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.34 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Xalq rəssamı, professor

Fuad Məmməd-Emin oğlu Salayev

Dissertasiya şurasının elmi katibi: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xanım Zəlimxan qızı Əsgərova

Elmi seminarın sədri: Xalq rəssamı, professor

Arif Möhübəli oğlu Əzizov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Məişət əşyalarının insanın gündəlik həyatında davamlı olaraq istifadəsini nəzərə alsaq, onda onların yaranmasının və bədii-texniki təşəkkül tarixinin elə cəmiyyətin özü kimi qədim olduğunu söyləyə bilərik. Bu mənada çoxəsrlik tarixə və qədim bədii ənənələrə malik olan Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin özünəməxsusluğunu şərtləndirən səbəblərdən birinin forma-biçim müxtəlifliyi ilə yanaşı, onun dekorunun cəlbədicə estetikaya malik olması danılmazdır. Zamanın axarında bu dekorun sadədən mürəkkəbə doğru dəyişməsi də əlavə təsdiqə ehtiyacı olmayan məsələdir. Bu təbii evolyusiyanın milli incəsənətimizdə mövcud olan müxtəlif bədii cərəyan və üslublardan keçməsi də birmənalıdır. Keramika, xalçaçılıq, metalışləmə, ağacışləmə, tikmə, parça və s. sənət sahələrində ərsəyə gətirilən nümunələrin dekorunun gözoşxayan bədii görkəm almasında heç şübhəsiz, onların şərti-rəmzi, bədii-dekorativ, realist-gerçəkçi, mücərrəd, eləcə də miniatür tutumlu təsvirlərin böyük rolu olmuşdur. Təbii ki, bu da ilk növbədə həmin üslubların – ifadə vasitələrinin gerçək durumuna istifadəçinin – sifarişçinin zövqünü oxşaya bilməsi səviyyəsinin necəliyi ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin çoxəsrlik tarixində müşahidə olunan bu bədii yenilənmə zaman-zaman arxeoloqların, tarixçilərin və sənətşünasların diqqət mərkəzində olsa da, bu məsələyə elmi münasibət əsasən bədii dekorun görkəminə ümumi yanaşma kontekstində araşdırılmışdır. Oudur ki, orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətində geniş istifadə olunan miniatür üslubu ayrıca elmi-tədqiqat mövzusu olmamışdır. Bu mənada vurğuladığımız məsələnin tədqiqi sənətşünaslıq elmimiz üçün böyük önəm kəsb edir. Bu onunla əlaqədardır ki, miniatür üslubunun əbədiyaşar estetikasının indiyə qədər də yaradıcılarımız üçün ilham qaynağı və icra vasitəsi olaraq qalması da bunu şərtləndirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, dissertasiyanın mövzusu – dekorativ-tətbiqi sənət əsərlərinin bədii tərtibatında miniatür üslubunun tətbiqi, problemləri əvvəlki dövrdə Azərbaycan elmində ayrıca və əhatəli

tədqiqata cəlb olunmamışdır. Bununla belə orta əsrlər dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin araşdırılması zamanı, onların dekorunun bədii xüsusiyyətlərinə qismən də olsa toxunulmuşdur. Başqa sözlə desək, həmin nümunələrin dekorunu təşkil edən təsvirlərin müxtəlif üslub, o cümlədən miniatür üslubunun bədii prinsiplərindən istifadə olunması ümumi kontekstdə qeyd olunmuşdur. Belə nəşrlər isə 1945-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası yaranmasından və yerli incəsənətin bədii-estetik məzmunu tədqiqat və dəyərləndirilmə obyektinə olandan sonra işıq üzünə çıkmışdır.

Bu mənada ilk növbədə sovet dönmündə və müstəqillik illərində Azərbaycan incəsənəti tarixinə həsr olunmuş ümumi xarakterli monoqrafiya və dərsliklərin, eləcə də miniatürçü rəssamlara həsr olunmuş kitabların adını çəkmək olar.

Amma onlarda da milli dekorativ-tətbiqi sənətimizin çox məşhurlaşmış nümunələri barəsində verilən məlumatlarda əsərlərin dekoru qısaca səciyyələndirilmişdir. Yalnız sənətsünas R.Əfəndinin sovet dönmündə nəşr olunmuş “Azərbaycan el sənəti” kitabında¹ Azərbaycanın parça, tikmə və xalçalarının bədii xüsusiyyətləri və onların məzmunu barəsində qismən də olsa ətraflı məlumata rast gəlmək mümkündür. Burada da miniatür üslubunun bədii dekorda yeri və əhəmiyyətindən daha çox, əsərlərin kompozisiyalarının müxtəlif formalı ornamentlərinin qurulma prinsipindən və xarakterindən söz açılır.

Müstəqillik illərində R.Əfəndinin T.Əfəndi ilə birlikdə “Azərbaycan bəzək sənəti” kitabı² nəşr edilmişdir. Kitabın “Süjetli, nəqlədiçi təsvirlər” adlanan bölümündə dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinə özünəməxsusluq bəxş edən təsvirlər barəsində qısa məlumat verilmişdir.

Baxmayaraq ki, “Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasının inciləri” albomunda³ nüfuzlu sənət saxlancının müxtəlif fondlarında qorunan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin illüstrasiyaları yerləşdirilsə də, əsərlərin miniatür üslubuna əsaslanmış bədii xüsusiyyətlərindən söz açılmamışdır.

---

¹ Əfəndi, R. Azərbaycan el sənəti. / R.Əfəndi – Bakı – 1971. –78 s.

² Əfəndi, R. Azərbaycan bəzək sənəti / R.Əfəndi, T.Əfəndi – Bakı –2002. –80 s.

³ Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasının inciləri – Bakı –2010. –256 s.

S.Dünyamalıyevanın tərtib etdiyi “Ornament”⁴ adlı dərs vəsaitində isə yalnız Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətində tətbiq olunmuş ornamentlərin təhlilinə yer ayrılmış, onların tərtibi yolları göstərilmişdir.

Çingiz Fərzəliyevin daha çox albom xarakterli olan “Azərbaycan el sənəti”⁵ kitabında yer alan və miniatür üslubunun daşıyıcılı çoxsaylı əsərlərə də elmi sənəşünas münasibəti göstərilməmişdir.

2011-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü Kərim Kərimovun anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan miniatürləri: ənənə və müasirlik” məqalələr toplusuna daxil edilmiş A.Sadıqovanın “Miniatür boyakarlığı ənənələri müasir Azərbaycan süjetli xalçalarında” yazısında tədqiqata cəlb etdiyimiz məsələyə münasibətə rast gəlmək mümkündür.

Sənəşünas Z.Əliyevin görkəmli xalça ustası Eldar Mikayılzadəyə həsr olunmuş “İlmələrin hikməti”⁶ kitabında isə müəllifin klassik miniatür üsluba yaradıcı münasibətinin çoxsaylı süjetli xalçalarda özünəməxsus estetik tutum almasına aydınlıq gətirilmişdir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqat obyektini bədii tərtibatında miniatür üslubu qanunları üzərində qurulan Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri təşkil edir. Bunlar əsasən Azərbaycanın və xarici ölkələrin muzeylərində, şəxsi kolleksiyalarda qorunan – eləcə də müxtəlif illərdə dövrü mətbuatda çap olunan və indiki halda saxlandığı yeri qeyri-müəyyən olan əsərlərdən ibarətdir.

Tədqiqatın predmetini dekorunda miniatür üslubu tətbiq olunmuş Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin mənşəyi, təzahürləri, məna-məzmun yükünün estetikasının təhlili, ifadə vasitəsi kimi tuş gəldikləri üslubların tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan incəsənətinin inkişafında və onun özünəməxsus estetik dəyərlərlə zənginləşməsində xüsusi yeri olan miniatür

---

⁴ Dünyamalıyeva, S. Ornament./ S.Dünyamalıyeva – Bakı – 2014. – 80 s.

⁵ Fərzəliyev, Ç. Azərbaycan el sənəti. / Ç.Fərzəliyev – Bakı – 2013. – 410 s.

⁶ Əliyev, Z. İlmələrin hikməti (Eldar Mikayılzadə) / Z.Əliyev – Bakı – 2013. –256 s.

üslubunun bilavasitə dekorativ-tətbiqi sənət əsərlərinin bədii tərtibatında mövqeyini müəyyənləşdirmək və zamanın axarında bu yöndə baş verən bədii təzahür evolyusiyası proseslərini elmi əsaslarla dəyərləndirməkdir. Tədqiqatın başlıca vəzifələrini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək mümkündür:

1. Bədii dekorun estetik duyum ifadəçisi olmaqla, onun mövcudluğunu şərtləndirən bədii məziyyətlərin yaranma və inkişaf tarixini dəqiqləşdirmək;

2. Miniatur üslubunun estetik tutumunun zənginliyini ifadə edən bədii-şerti və bədii-rəmzi ifadələrin məna-məzmun tutumuna aydınlıq gətirmək;

3. Miniatur slubunun daha çox tətbiq olunduğu orta əsrlər keramikasında baş verən üslub evolyusiyasını dəyərləndirmək;

4. Orta əsrlər metalışləmə və toxuculuq sənətində miniatur üslubunun təzahür yollarını elmi əsaslarla qiymətləndirmək;

5. XIX əsr dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri dekorunda yer alan yeni bədii meyllərin təzahürünü şərh etmək;

6. XX əsr sənət nümunələrinin dekorunda bədii ifadə axtarışlarını səciyyələndirmək;

7. Müstəqillik dövrü nümunələrinin dekorunu ənənə və müasirlik probleminin həlli kontekstində təhlil etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın metodoloji əsasını tarixi təkamül kontekstində sənətsünaslıq təhlili, müqayisəli təhlil, analoji tutuşdurma, miniatur rəngkarlığı ilə bağlı materialların sənətsünaslıq müstəvisində təhlili və təfsiri təşkil edir. Başlıca araşdırma vəzisi kimi sənətsünaslıq təhlili metodu götürülmüşdür. Dissertasiyada tarixi mənbələrə istinad edilmiş, dekorativ-tətbiqi sənət, miniatur rəngkarlığı tarixinə aid faktlardan qaynaq kimi istifadə edilmişdir. Öz əsərlərində miniatur rəngkarlığının bədii özəlliklərindən yaradıcılıqla istifadə etməkdə davam edən rəssamların bədii üslub xüsusiyyətləri öyrənilmiş, bu xüsusiyyətlərin birlikdə yeni bədii ənənə formalaşdırmasına diqqət yetirilmiş, dekorun bədii təfsirinin peşəkar xüsusiyyətləri, rəng və stilizə özəllikləri izlənilmişdir. Bunlarla yanaşı, bir çox rəssamlarla sənət söhbətləri aparılmış, onların müasir dövrdə bədii ənənənin inkişafındakı rolu müəyyən edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət əsərlərinin bədii tərtibatında miniatür üslubunun yer almasının kompleks şəkildə araşdırılması nəticəsində aşağıdakı nəzəri müddəalar irəli sürülmüşdür:

- Miniatür üslubunun bir üslub kimi Azərbaycan təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətində istifadə olunduğu qənaətinə gəlinmişdir;

- Mövzu sənətşünaslığımızda tamamilə yeni bir problemdir, bu günə qədər yalnız təsviri sənətdə miniatür rəsmin istifadəsinə elmi yanaşma mövcuddur;

- Dekorativ-tətbiqi sənətdə tətbiq olunan miniatür üslubu bədii meyar və estetik baxışların daşıyıcısıdır;

- İlk yaranışından sonra üslub səviyyəsinə yüksəlmiş miniatür üslubunun həm şərti, həm də simvolik ifadəsinin gücü ortaya çıxır;

- Dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin funksionallığını tamamlayan miniatür üslublu dekorda forma-biçim və təsvirin vəhdəti məsələləri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada problemin ilk dəfə tədqiqata cəlb olunması bir çox elmi yeniliklərin mövcudluğunu üzə çıxarmışdır. Bunları aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- Miniatür üslubunun dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinə bəxş etdiyi estetik məziyyətlərin həm də onların özünəməxsusluğunu şərtləndirən bədii vasitə kimi tədqiqinə ilk dəfə elmi münasibət göstərilmişdir;

- Mövzunun xronoloji ardıcılıqla açımı ilk dəfə miniatür üslubunun həm də bir universal üslub kimi evolyusiyasını izləməyə imkan vermişdir;

- Miniatür üslubunun dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində ən mürəkkəb mövzuların təqdimatına və açımına imkan verməsi ilk dəfə bu tədqiqatda gündəmə gətirilmişdir;

- Zamanın axarında evolyusiyaya məruz qalan miniatür üslubunun ilk dəfə dekorativ-tətbiqi sənətdə ənənə və müasirlik probleminin həllində yardımçı olması dissertasiyada elmi şərhini tapmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Hazırkı tədqiqat işi müraciət olunan mövzunun Azərbaycan incəsənət tarixində bu

vaxta qədər mövcud olan, amma elmi tədqiqata cəlb edilməyən bir məsələ kimi öyrənilməsi baxımından milli sənətşünaslıq məkanımız üçün nəzəri və praktiki nöqtəyi-nəzərdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sənətşünas Z.Əliyevin indiyə qədər miniatür sənəti kimi öyrənilən və təqdim olunan bu sahəyə fərqli və məntiqli yanaşması qarşılığında, miniatürün bir üslub kimi öyrənilməsini gündəliyə gətirmişdir. Bu baxımdan üslubun bilavasitə Azərbaycan dekorativ-sənəti nümunələrinin tərtibatında oynadığı rolun elmi şərhə həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Odur ki, tədqiqatın nəticələri və müddəaları Azərbaycan təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətinin zənginliyini, miniatür üslubunun sənətlərin növ və janr müxtəlifliyinin özünəməxsus təkamül ilə inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın başlıca məzmunu, elmi mahiyyəti və əldə olunan nəticələr bir-neçə yerli və xarici elmi məqalələrdə əksini tapmış, beynəlxalq elmi konfransda məruzə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının “İncəsənət tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmiş və kafedranın iclasında müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, iki fəsil, beş paragraf, nəticə və bibliografiyadan ibarətdir. O cümlədən: giriş – 7 s., 1.1. – 22 s., 1.2. – 27 s., 2.1 – 24 s., 2.2. – 23 s., 2.3 – 23 s. Dissertasiyanın ümumi həcmi 221.760 simvoldan ibarətdir, nəticədə – 9 s. simvol var. Araşdırmanın məzmununu əks etdirən illüstrasiyalar ayrı bir cildə albom şəklində təqdim edilmişdir (dissertasiyaya əlavə kimi).

İŞİN MƏZMUNU VƏ ƏSAS MÜDDƏALARI

Girişdə mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, onun işlənmə səviyyəsi, eləcə də işin elmi yeniliyi, praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası, strukturu və həcmi haqda məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Miniatur üslub Azərbaycanın orta əsrlər dekorativ-tətbiqi sənətinin estetik duyumunun ifadəçisi kimi”** adlı I fəslin birinci paragrafı

“Orta əsr keramikasında miniatür üslub” adlanır. Burada Azərbaycanda orta əsr keramikasının dekorunda miniatür üslubun bədii və estetik özünəməxsusluğu araşdırılır.

Azərbaycan sənətində keramika sahəsində miniatür üslubunun bədii çiçəklənməsini Atabəylər dövrünün orijinal və yaddaqalan ifadəsini, daha doğrusu, bədii və texniki yeniliklərinin təcəssümü tarixdə Səlcuqlar dövründə (XI – XIII əsrlər) izləmək olar. Bu sahədə atılan əhəmiyyətli addımlardan biri, keramika məhsullarının uzunömürlülüyünün texnoloji xüsusiyyətlərini aşdığını anlayan yerli sənətkarlar tərəfindən şüşədən, o cümlədən minadan geniş istifadə edilməsi idi. Keramik səth üzərində yandırılma ilə möhkəmləndirilən nazik-şəffaf və yaxud nisbi şəffaflığa malik olan şüşəyə bənzər örtükdən ibarət olan bu şirələrin keramik məhsulun dekoruna bəxş etdiyi özünəməxsus effekt bir qayda olaraq duyulan idi. Bizim dövrə gəlib çatmış qabların dekorunun yaşılı-firuzəyi, göyümtül və bəyaz-qurğuşuna bənzər rəng çalarlarına bələnmiş ümumi görkəmində gözoxşayan bədii məqamların cəlbediciliyi bu gün də öz tərəvətini qoruyub saxlamaqdadır. Əlavə edək ki, bu qabların dekorunda yer alan bədii motivlərin – nəbati və həndəsi naxışlarla yanaşı, insan və heyvan təsvirli süjetlərin bir və yaxud çoxrəngli ifadəsində estetik tutumun çoxçalarlığı ilk növbədə yerli sənətkarların yüksək ustalığının göstəricisi sayılmalıdır.

Bu yerdə əlavə edək ki, Atabəylər dövründə Azərbaycanın şimalında istehsal olunan şirəli keramikada təsvirləri əyaniləşdirən rəsmlərin konturlarının sgraffitoya bənzər dərinləşdirilməsinə, süjetlərin lüstra və təsvirlərə daha zəngin bədiilik bəxş edən “minayi” texnikasından istifadəyə də rast gəlinir. Bu da heç şübhəsiz, yerli sənətkarların daima axtarışda olmalarından xəbər verir.

Eldəgizlərin dövründə şüşəaltı və şüşəüstü dekoru təşkil edən rənglərin bolluğuna – onların təmizliyinə və parlaqlığına imkan verməsi səbəbindən, həmin illərdə ən çox tələb olunan çox bahalı keramikaya çevrilməsi baş vermişdir. Belə məmulatların dekorunu

təşkil edən təsvirlərin kompozisiya və üslub həllində XIII əsrin əlyazmalarını bəzəyən miniatürlərlə yaxınlıq duyulur. Estetik tutuma özünəməxsusluq bəxş edən yeni texnikanın evolyusiyasını müxtəlif funksiyalı “Atabəy saray əyanları ilə” (XII əsr), “Atlı” (XII), “Ovçu” (XII əsr), “Atlı qadın” (XII əsr), “Müqəddəs ağac” (XII əsr), “Döyüş” (XIII əsr), “Bədii vaza” (XII – XIII əsrlər), “Beş gözəli yuxusunda görün adaxlı” (XIII əsr), “Keramik badə” (XIII əsr) və s. nümunələrin timsalında izləmək mümkündür. Həmin dövrün keramikasında yeni texnologiyaların tətbiqi ərsəyə gətirilən nümunələrin ümumi bədii görkəmini həm də özünəməxsus çalarlarla zənginləşdirmişdir. Bu mənada XII əsrin sonu – XIII əsrin əvvəllərində hazırlanan qabların şirəli səthlərindəki təsvirlərin lüstra adlı maddə ilə örtülməsini qeyd etmək olar.

Orta əsrlər keramikasının dekorunu təşkil edən təsvirlər arasında poeziya ilə bağlı motivlərin mövcudluğunu təbii saymaq olar. Belə ki, o dövrdə Şərq poeziyasından əxz olunmuş motivlərə təsviri sənətlə yanaşı, dekorativ - tətbiqi sənət nümunələrində də rast gəlmək olardı. Zamanında Firdövs “Şahnamə”sinin və Nizami “Xəmsə”sinin orta əsrlər sənətkarları üçün ilham mənbəyinə çevrilməsi, heç şübhəsiz, həmin söz xiridarlarının poetik irsinin islam dünyasında çox məşhur olması ilə bağlı olmuşdur. Onlardan birində Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının əsas qəhrəmanları təsvir olunmuşlar. Londonda şəxsi kolleksiyada qorunan bu bədii nimçə XIV əsrin əvvəllərində Sultaniyyədə hazırlanmışdır. “*Həmin nimçədə “Xosrov və Şirin” poemasından “Şirin çimərəkən Xosrovun ona rast gəlməsi” epizodu təsvir edilmişdir. Onun kiçik kitabəsində 1210-cu il və ustanın adı “Şəmsəddin Həsəni” sözləri yazılmışdır. Təsvir maraqlı kompozisiyası, monumentallığı, eyni zamanda sadəliyi ilə fərqlənir*”⁷. Miniatur sənətinin bədii ifadə vasitələrinin təkmilləşdirilməsi dövründə yaranan bu keramika nümunəsindəki dekorasiyanın sadəliyi və lakonikliyi sonrakı dövrlərdə bədii nümunələrin yaradılması üçün ilham mənbəyinə çevrildi. Miniatur rəssamlıq tarixi ilə tanışlıq əsasında əminliklə deyə bilərik ki, XIII

---

⁷ Zamanov, N. Nizami poeziyası və təsviri sənət / N.Zamanov –Bakı. –1981. –s.74.

əsrin əvvəllərində Nizaminin şeirlərinin motivlərinin məqsədyönlü şəkildə istifadəsi sonrakı dövrlərdə də bu mövzulara tez-tez bir çox dekorativ və tətbiqi sənət nümunələrində toxunulmasını şərtləndirmişdir.

Miniatür üslubunun bədii mövzuları memarlıq abidələrinin kaşılarının bəzədilməsində təcəssüm olunur. Orta əsrlər Azərbaycan incəsənət tarixində Pirsaatçay üzərində yerləşən Pir Hüseyn xanəqahının (XIII – XIV əsrlər) interyerinə xüsusi gözəllik bəxş edən kaşılardan həm də müəyyən süjet ətrafında birləşmələri yaradılan dekorun bənzərsiz tutuma malik bədiiliyini şərtləndirmişdir. Bunu firuzəyi və mavi rənglərin vəhdəti ilə ifadə olunmuş gül-çiçək rəsmləri həmin kaşılardan üzərində nəfis “nəsx” xətti ilə Qurandan götürülmüş yazılara və müxtəlif şeirlərə, o cümlədən Şərq klassik poeziyasının məşhur simalarına aid poetik nümunələrə rast gəlinməsi də təsdiqləyir. Onları miniatür üslubunun təzahür elementləri ilə yaxınlaşdıranda, həmin yazıların əlyazmalarında olduğu kimi, qonşuluqdakı – başdan-başa rəsm və naxışlarla dolu olan və panno şəklində alan səkkiz bucaqlı kaşılardan əlaqəli verilməsidir.

Azərbaycanın digər dini abidələrində də kaşılardan istifadəyə rast gəlmək mümkündür. Əcəmi ənənələrini özündə daşıyan Göy Günübənd türbəsi (1194), eləcə də Təxti – Süleymanda ucaldılan Elxanilərin yay iqamətgahı (XIII əsr), Şeyx Səfi türbəsi (XIV - XVI əsrlər), Göy məscid (XV əsr), Olcaytu Xudavəndə türbəsi (XIV əsr), Şeyx Xorasan türbəsi (XV əsr) və s. tikililər bu qəbildəndir. Təxti-Süleyman, Göy məscid və Şeyx Səfi türbəsi kaşılarının bədii həllində həm də miniatür üslubunun ənənələrinin tətbiqi xüsusilə qabarıq duyulmaqdadır.

Miniatür üslubunun zirvəsi sayılan XV – XVI əsrlərdə yaradılan keramika nümunələri, həmçinin XVII – XVIII əsrlərdə Avropa sənətinin bədii təsvir prinsipləri ilə zənginləşdirilmişdir.

Londondakı Britaniya muzeyində qorunan “Gənc oğlan” adlı nımçənin dekorunda miniatür üslubunun yeni bədii keyfiyyətlərlə zənginləşdiyini görmək mümkündür. XVII əsrdə yaradılan və Səfəvi dövrü incəsənəti estetikasını özündə yaşadan bu nımçədə göy-qara kolorit kifayət qədər duyulandır. Haqqında söz açdığımız keramika nümunəsi həm də şirəaltı rəsm tətbiqi və portret janrı daşıyıcılığına

görə diqqət çəkir. Bu mənada başı çalmalı gəncin iri təsvir olunmuş portreti psixoloji yaşantı – xarakter ifadəsi kimi yadda qalır.

Xülasə edərkən qeyd etmək lazımdır ki, uzun əsrlər ərzində miniatür rəngkarlığı şirəli və şirəsiz keramika məmulatlarının dekor tutumunu müəyyənləşdirən dəyər olmuşdur, miniatür üslubu orta əsrlər keramikasında dekorun başlıca məna-məzmun daşıyıcısı kimi çıxış etmişdir, miniatür prinsiplərinə bələnməmiş forma – biçimlərin ifadəliliyini şərtləndirməkdə aparıcı təsir vasitəsi olmuşdur, miniatür üslubunun meyarları əsasında tərtib olunmuş dekorlar əşyaların arzulanan funksionallığının ifadəsində cəlbedici estetik dayaq rolunu oynamışdır.

Fəslin ikinci paragrafı – **“Toxuculuq, metalışləmə, ağacışləmə və daşoyma nümunələrində miniatür rəngkarlıq”** XVI-XVII əsrlərin dekorativ-tətbiqi sənəti əsərlərində bədii-estetik və bədii-texniki dəyişikliklərin araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Miniatür üslubunun ənənələrini qoruyan tekstilin şah əsərlərinin bədii tərtibatında müşahidə olunan təkamül dəyişikliklərinin öyrənilməsi nəticəsində məlum olub ki, miniatür üslubunu səciyyəvləndirən bədii prinsiplərə Azərbaycanda toxunan xalçalarda rast gəlinir. Miniatür üslubunun qanunları ilə bəzədilmiş tematik xalçalar XVI əsrdə daha geniş yayılmışdır.

XVI-XVII əsrlərdə yaradılan xalçaların bədii həlli müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi ilə seçilir ki, bu da onların tərtibatının əsasını təkcə bitki və həndəsi bəzəklər deyil, həm də insanların və heyvanların təsvirləri təşkil etməsidir. Bütün bunlar elmi dünyada belə xalçaların “süjetli” xalçalar adlandırılmasına səbəb oldu.

Budapeşt (Macarıstan) şəhərindəki Dekorativ Sənətlər və Şərq İncəsənəti Muzeylərində saxlanan çoxsaylı Azərbaycan xalça və parça nümunələri arasında dekorunda miniatür üslubunun ənənələrindən geniş istifadə olunmuş bənzərsiz əsərlər vardır. Onlardan biri XVI yüzillikdə ərsəyə gətirilən və bizim dövrə fraqment (dördü bir hissəsi) şəklində gəlib çatmış “Saray məclisi” adlı süjetli xalıdır. Burada təqdim olunan müxtəlif fiqurların təsviri incəliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu bənzərsiz xalçanın əsas hadisələri, şəkəri rəngə bələnən və xalının mərkəzində yerləşdirilmiş göy yerlikli kətəbə daxilində baş verir. Miniatür üslubunun ənənələri

əsasında icra olunmuş kətəbədəki süjetdə saray həyatından götürülmüş ziyafət məclisini görüntüyə gətirmişdir. Burada rəng təzadlarının və siluətlərin aydınlığının birləşməsi, miniatür rəsmlə əks-səda verən əsərin sehrlili ifadəliyini daha da artırır.

Miniatür üslubunun uğurlu tətbiqinin nəticələrində yaradılan “Ovçuluq” xalçaları da diqqətçəkəndir. Bu xalçalardan biri hazırda Londonda Viktoriya və Albert Muzeyindədir. 1522-ci ildə Təbrizdə ərsəyə gətirilmiş bu xalça həm də toxunuşunda qızıl və gümüş saplardan istifadəsinə görə yaddaqalandır. Ölçü etibarilə o qədər də böyük olmayan bu xalçada (132x104 sm) fauna və flora elementlərinin sintezindən uğurla istifadə olunmuşdur.

Miniatür üslubunun bədiiyindəki gözoşxayan məqamların bolluğu səbəbindən ondan orta əsrlərdə xalça ilə yanaşı, parça və tikmələrdə də geniş istifadə olunmuşdur. Tarixi mənbələrlə tanışlıq göstərir ki, Azərbaycanın Bərdə, Gəncə, Təbriz, Ərdəbil, Səlmas, Xoy və digər şəhərlərində müxtəlif texnoloji xüsusiyyətlərə malik olan çoxsaylı parçalar istehsal olunmuş. Miniatür rəngkarlıq əsərlərinin izlərinə bu şəhərlərdə istehsal olunan parçaların bəzəklərində də rast gəlmək olar. Bu günə qədər gəlib çatan parça tikələri, bu bədii və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş nümunələrin bəzədilməsində daha çox çiçək, quş, heyvan və insan təsvirlərindən istifadə edildiyini göstərir. Hazırda həm Bakı, həm də xarici ölkə muzeylərində XIV əsrdə toxunmuş bir neçə Azərbaycan parça nümunələri qorunmaqdadır. Almanyanın Braunşveyq şəhərindəki Anton Ulrixin muzeyində, İtaliyanın Verona şəhərinin Qastello Vekkio qəsriindəki muzeydə, o cümlədən Bakıdakı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanan parçalar bu qəbildəndir. Həmin parçalarda bəzək kimi istifadə olunmuş quş, heyvan, gül - çiçək təsvirləri, eləcə də bu ünsürlərlə əlaqəli verilmiş insan fiqurları güclü stilizənin nəticəsi olmaqla, bütünlükdə miniatür üslubunun meyarlarına bələndiyinə görə çox cəlbedici və gözoşxayandırılar.

Bədii tikmələrin dekorunun bədii tutum almasında o dövrün tanınmış miniatürçü rəssamları olan Sultan Məhəmməd, Rza Abbasinin, Qiyasəddinin və başqalarının da iştirakı olmuşdur. Rəssamların bu prosesdə iştiraklarını həmin illərdə ərsəyə gətirilən əlyazma illüstrasiyası və keramika, xalça və parça dekorunun bir-

birinə bənzər görkəmdə yaradılması da təsdiqləyir. Bəzi hallarda XVI əsr xalçaları və tikmələri ilə əlyazma illüstrasiyalarının arasında oxşarlığın yüksək həddə çatması səbəbindən, onları bir-birindən ayırmaq çox çətin olur. Viktoriya və Albert muzeyində saxlanan “Bədii ipək parça” (XVI əsr, Təbriz), Vaşinqtonun Tekstil Muzeyində nümayiş olunan “Süjetli parça” (XVI əsr, Təbriz), Nyu-Yorkda Morun şəxsi kolleksiyasında saxlanan “Süjetli parça” (XVI əsr, Təbriz), Moskvadakı Silah palatasında qorunan “Bədii ipək parça” (XVI əsr, Təbriz), Bakıdakı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanan “İpək parça”(XVI əsr, Təbriz), Bakıda M.Vlasovun şəxsi kolleksiyasındakı “Bədii ipək parça” (XVII əsr, Təbriz), Moskvada Şərq Xalqlarının Dövlət İncəsənət Muzeyində nümayiş olunan “Süjetli Səfəvi parçası”(XVI əsr, Təbriz) və s. tekstil nümunələrində miniatür üslubunun özəlliklərindən müxtəlif formalarda istifadəyə rast gəlinir.

Miniatür üslubunun orta əsrlər metalışləmə sənətində istifadəsi də ilk növbədə onun bədii elementlərində hifz olunan rəsətmənin duyulması ifadəliliyə malik olmasından qaynaqlanır. Miniatür üslubunun zənginliyini Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan qolçaqların timsalında görmək olar. XVII əsrdə bürüncdən yaradılan bu nümunənin dekorunda, döyüş səhnəsi ilə bəzədilmiş təsvirin ritmik axını var. Uzun qolçaqların səthində müxtəlif rakurslarda yerləşdirilmiş atlıların və piyada fiqurların təsvirləri özünü miniatürün gözəllik anlayışını bildirən elementləri kimi açıq şəkildə göstərir. Bürünc səthində bir döyüş səhnəsi qarasağad texnikasından istifadə edilərək yaradılmışdır. Bu döyüş səhnəsinin sıralama prinsipi üzərində qurulması həm də miniatür əsərlərinə istinad edildiyini göstərir.

Yaradıcılıq prosesində miniatür üslubunun əsərlərinin dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində tətbiqi metalışləmədə daha mürəkkəb olmuşdur. Belə ki, burada sənətkarlar çox vaxt rəng tətbiq etmədən məhrum olduqlarından, rəngin yarada biləcəyi bədii təsir gücünü miniatürdə müşahidə olunan ifadəli - axıcı rəsətmənin gücü ilə əldə etməyə çalışmışlar.

Zamanında miniatür üslubunun tətbiq olunduğu sahələrindən biri də ağacışləmə olmuşdur. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində

saxlanan mücrünün dekorunda da miniatür üslubundan istifadənin cəlbedici nümunəsi mövcuddur. XVII əsrdə papye-maşe texnikasında hazırlanmış düzbucaqlı formalı mücrünün üst qapağında və yan tərəflərində verilmiş süjetlərin əşyanın ümumi görkəminə fərdi keyfiyyətlər bəxş etməsi danılmazdır. Tünd göy yerlikdə təqdim olunmuş batal səhnənin təşkil edən fiqurların və heyvanların bədii şərhində miniatür üslubunun ənənələri qabarıq duyulmaqdadır.

Daşoymada da miniatür üslubunun prinsiplərindən istifadə duyulması dərəcədə çətindir. Daşoymada da daha çox miniatürü səciyyələndirən ifadəli duruşlardan və təsvirlərin cəlbedici ritmi vasitələrilə işlənən səthi bəzəyən dekora bədii əhəmiyyətli görkəm vermək olardı. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanan qəlyan küpünün dekorunda vurğuladığımız bədii cəhətləri görmək mümkündür. Küpün silindrik formasını hündürlüyü boyu bir-neçə zolağa bölən naməlum sənətkar, onların daxilini insan və quş fiqurları ilə yanaşı, naxış elementləri ilə dolduraraq əşyanın oturacağından boğazına kimi davam edən dekoruna özünəməxsusluq bəxş etmişdir. Daş səthinin qazılmasından sonra alınan dərinliklə qabarıq olan və tünd görünən – təsviri əyaniləşdirən xətlərin təzadı nəticəsində alınan təsvir çox cəlbedicidir.

Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin kolleksiyasında qorunan bir-neçə daşoyma nümunəsinin də tərtibatında yuxarıda haqqında söz açdığımız küpdəki bədii ifadə vasitələrilə qarşılaşırıq. Belə əşyalardan biri talk daşından oyma texnikasında hazırlanmış qədəhdır. Silindrik tutum səthinin şaquli olaraq eyni ölçülü hissələrə bölünməsi ilə alınan tağ şəkilli formalarda yerləşdirilən nəbati naxışların və gül-çiçək təsvirlərinin bədii həllində miniatür üslubundan gəlmə elementlər duyulmaqdadır.

II Fəsil – “Miniatür üslubu XIX – XX əsrlərin dekorativ-təbiiqə sənətinin estetik məzmununun daşıyıcısı kimi” adlanaraq üç hissədən ibarətdir. Bunlardan **“XIX əsrin dekorativ-təbiiqə sənət nümunələrinin dekorasiyasında yeni bədii meyillər”** adlanan birinci paragrafı Qərbi Avropa təsvir sənətinin təsirinin tədricən artmağa başladığı klassik miniatür rəsm nümunələrinin bədii həllində baş verən dəyişiklikləri araşdırır. Nəticədə sənət əsərləri tədricən

tədqiqatçıların “Qacar üslubuna” aid etdikləri fərqli bir bədii ifadə prinsiplərinin daşıyıcılarına çevrilir. XVIII əsrin sonlarından formalaşan və sonrakı dövrdə davam edən bu üslub klassik miniatür ənənələri ilə qarışaraq “üslublar toplusu” kimi XX əsrin özünəməxsus ifadə prinsiplərinə yüksəlməyə bacardı.

XIX əsrdə miniatür üslubunun bədii prinsiplərinin özünü daha qabarıq göstərdiyi sahələrdən biri də xalçaçılıq olmuşdur. Miniatür rəsm ənənəsini və yeni yanaşmanı özündə birləşdirən xalça sənətinin nümunələrindən biri Təbrizdə toxunmuş və hazırda şəxsi kolleksiyada saxlanılan süjetli “Məlik Məmməd” xalçasıdır. Ümumi kompozisiyanın cəlbədiciliyi, məna-məzmun daşıyıcıları olan dörd qrup adamı, orta sahə boyunca yüksələn zərif ağacın sağına və soluna yerləşdirməklə əldə edilir. Müəllif dörd qrupu sağ və sol hissələrinə yerləşdirərək, bütövlükdə ümumi kompozisiyanı cazibədar etməyə nail olur. Bu qruplara, əsrin fəvqəladə bədii zənginliyini təyin edən floranın çoxsaylı elementlərlə fərqlənən sevgili cütlüyü, bir gəncin portret xarakteri və iki atlı fiquru daxildir.

XIX əsrdə konkret obrazlara marağın daha da artması, çox güman ki, Avropanın təsvir prinsiplərinin sənətin bütün sahələrində getdikcə aparıcı mövqə tutması ilə əlaqədardır. Bu baxımdan Təbrizdəki yerli ustaların portretli xalçalara tez -tez müraciət etməsi təbii bir proses sayıla bilər, çünki bu şəhərdə miniatür ənənələri sənətin bütün növlərində geniş yayılmışdır. Azərbaycan tarixinin görkəmli şəxsiyyətlərindən hesab olunan Nadir şah Əfşara həsr olunmuş iki xalça belə sənət nümunələrindəndir. Onlardan biri – “Nadir şah Əfşar” XIX yüzilliyin birinci yarısında toxunub. Olduqca iri (237x140 sm) məmulatın nadir bədii həlli maraqlıdır. Xalçanın rəng çalarlarında çəhrayı-oxra çalarları üstünlük təşkil edir. Bütövlükdə orta sahəni, eləcə də geniş haçiyəni bəzəyən süjetlər xalçanın ümumi dekorativ strukturunu mürəkkəbləşdirir. Buna baxmayaraq Nadir şah və onun təbəələrinin orta sahədə daha açıq-çəhrayı çalarlarla işlənmiş təsiri soyun tonlarda yerinə yetirilib.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi XIX yüzillikdə də metalışləmə sahəsində ustalar miniatür üslubunu səciyyələndirən incə və axıcı xətlərdən istifadə etməyə can atırdılar. Bu sərt səthlərə nəfislik və zəriflik verirdi.

Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində saxlanan bürünc kəşkülün (XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəli) şəbəkə və cızma texnikası ilə əyaniləşən ornament və təsvirləri özlərində miniatur üslubunun ənənəviləşən klassik meyarlarını yaşadır. Qeyri-adi zərifliyi ilə diqqət çəkən bu dərviş atributunun bütünlükdə, şəbəkəli naxışlara bələnməmiş ümumi formasında miniatur üslublu təsvirlər cəlbedici görünməklə, metal səthin bədii dolğunluğunu şərtləndirir. İlk baxışda bir qədər də nizamsız görünən bu naxış örtüyünə daxil edilmiş insan fiqurları ilə yanaşı, kalliqrafik yazı və quş təsvirləri əşyanın gözəlliyini şərtləndirməklə, onun ümumi bədii görkəminə özünəməxsusluq bəxş edir.

Vaxtilə İrəvanda mövcud olan Sərdar sarayı Azərbaycan təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin saxlancısı kimi tariximizdə yaşamaqdadır. Sərdar sarayının kolleksiyasında süjetləri kifayət qədər tutumlu olan sinilərə rast gəlmək mümkündür. Bu sinilərin diametrlərinin 40 sm. ötmədiyini nəzərə alsaq, onda daha çox fiqurlu və portretli olan bu məişət əşyalarını həm də yüksək sənətkarlıq nümunəsi hesab etmək olar. Bu sinilərin bədii həllində miniatur üslubunun klassik prinsipləri Avropa təsviri ənənələri ilə uğurla vəhdət tapdığından, məna-məzmun daşıyıcıları olan çoxsaylı fiqurlar cəlbedici və təsirli görünürlər.

Dekorativ-tətbiqi sənətin, o cümlədən keramika tətbiqi sahəsinin daha da genişlənməsi Qacar dövründə daha aydın müşahidə olunur. Keramik məmulatın çeşidi genişlənir və “Qacar üslubu”na müvafiq olaraq, müxtəlif funksiyalı məişət əşyaları, o cümlədən qab-qacaqlar, mücrülər, qəlyanlar, qələmdanlar, sürəhilər, güldanlar və lampalar süjetli medalyonlarla bəzədilirlər. Başlıca olaraq miniatur portretlərin, məhəbbət səhnələrinin və əyləncələrin şirəüstü və şirəaltı üsul ilə keramik məmulatların üzərində yer alması çox geniş yayılır.

“Qacar üslubu”na xas olan portret xüsusiyyətlərini bizim dövrə gəlib çatmış qəlyan başlıqlarının tərtibatında görmək olar. Həmin qəlyanların başlıca xüsusiyyətlərindən biri ənənəvi rəng həlli – tünd göy və qızılı rənglərin uyğunlaşdırılmasıdır. Beləliklə, gənc qızların və onların ailələrinin şəkilləri ilə bəzədilmiş bir neçə qəlyan bizə ədəb gəlib çatmışdır.

Sərdar sarayında istifadə olunan digər məişət əşyalarının dekorunda da onun yaradıcılarının “Qacar üslubu”nun gözəllik anlayışının özünəməxsus tərzdə istifadə etdikləri görünməkdədir. XIX əsrdə ərsəyə gətirilmiş müxtəlif boşqablar, nəlbəkilər, sürəhilər, dibçəklər və kaşılar da bunu təsdiqləyir. Diametri 35 sm-ə çatan həmin boşqablardan birinin özünəməxsus kompozisiyası vardır. Sarayda əyləncə məclisini təsvir edən kompozisiya müəllif tərəfindən üfqi olaraq iki hissəyə bölünmüşdür. Yuxarının bəyaz-yaşıl, aşağının isə göyümtül-yaşıl rəngi ilə yaradılmış təzad əylənənlərlə əyləndirənlərin bir-birindən fərqləndirilməsi imkanı vermişdir. Bütün kompozisiyanın incəliyini isə görüntünün hər bir ünsürünün miniatür üslubunun meyarlarına müvafiq həll olunması şərtləndirmişdir.

XIX əsrin ağacişləmə nümunələrinə xas olan bədii xüsusiyyətləri həmin dövrdə hazırlanmış müxtəlif məişət əşyalarında izləmək mümkündür. Bu mənada qələmdanların, mücrülərin, rəhillərin və s. dekorunda “Qacar üslubu” ənənələrinin tətbiq olunduğunu görmək mümkündür.

II Fəslin “XX əsrin sənət nümunələrinin dekorunda bədii ifadələr axtarışı” adlı ikinci paragrafında qeyd olunur ki, yeni əsrin birinci yarısında, ölkə ərazisində onun dekorativ-tətbiqi sənətinin inkişafına təkan verən bədii-istehsalat müəssisələrin yaradılması, sənətkarlığın bu sahəsində çalışan ustaların köhnə sənət ənənələrini qismən qoruyub inkişaf etdirməsinin səbəbi oldu. Bakıda “Azərxaçça” İB-nin nəzdində xaçça artellərinin, zərgərlik fabrikinin, çini və şüşə zavodlarının (1970-ci il Gəncədə) açılması, Şəki ipək kombinatın fəaliyyətə başlaması Azərbaycanla yanaşı, keçmiş Sovetlər İttifaqının müxtəlif şəhərlərində dekorativ-tətbiqi sənət üzrə ixtisas təhsili alıb vətənə dönmən yeni kadrlara qarşılarına qoyduqları ideya və vəzifələrlər həmahəng olan əsərlər yaratmağa imkan verdi.

Zamanında Azərbaycan xaçça elminin bünövrəsini qoyan Xalq rəssamı Lətif Kərimov bədii həllini stilizasiya və dekorativizmə köklədiyi Firdovsi, Nəsimi, Səfiəddin Urməviyə həsr etdiyi xaçça-portretlərində miniatür üslubu ənənələrindən uğurla istifadə etmişdir. Bu xaççaların kompozisiyası vahid bir prinsip əsasında

yaradılmışdır – mərkəzdə portret, kətəbə-medalyonun enli zolağında poeziya nümunələri.

XX əsrin müasir süjetli xalçaları arasında Nizami Gəncəvinin ədəbi irsindən bəhrələnən əsərlər xüsusi yer tutur. Görkəmli xalça sənəti ustası Lətif Kərimov və xalq rəssamı Kazım Kazımsadə ilə birlikdə yaratdıqları xalça “Sirlər xəzinəsi” poemasına, eləcə də “Xosrov və Şirin” poeması əsasında “Bisutun dağında Şirinin Fərhadı ziyarəti” xalçalar bilavasitə Nizami Gəncəvinin obrazını yaradan Qəzənfər Xalıqovun iştirakı ilə yaradılmışdır.

1980-ci illərdən etibarən, milli dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində miniatür rəsm estetikasına əsaslanan yeni bir bədii ifadə dilini işlədən sənətkarlar formalaşdı. Milli xalça sənətində miniatür rəsmnin istifadəsində Cəfər Mücir, eləcə də Eldar Mikayilzadə, Məmmədhüseyn Hüseynov, Aydın Rəcəbov, Eldar Hacıyev və başqalarının da rolu böyükdür.

E. Mikailzadənin yaratdığı süjetli xalçaları bədii ifadə vasitələri ilə yanaşı, hər bir kompozisiya elementinə estetik və fəlsəfi məzmun bəxş edərək ümumi həll mürəkkəbliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Onun “Şəbi-Hicran” (1981), “Səttar Bəhlulzadə və dostları” (1982), “Nağıllar dünyası” (1983), “Azərbaycan poeziyasının korifeyləri” (1985), “Azərbaycan musiqisinin korifeyləri” (1985), “Vahid Azərbaycan” (1981), “Şam” (1989), “Xəmsə” (1990) və “Xətai” (1990) xalçaları bu qəbildəndir.

XX əsrin tikmə ustaları rəng palitralarında tez-tez miniatür üslubundan istifadə edirdilər, dekorun bəzədilməsində obrazların mənasına və mahiyyətinə üz tuturdular. Rəng-kolorit həlli ilə tikmə naxışının fərdi həndəsi bitki bəzəkləri arasında uğurlu bir sintez olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Keramikaçı sənətkarlar miniatür üslubunun ənənələri ilə o qədər də yaradıcı təmasda deyildilər. Eyni zamanda, Oktay Şıxəliyev, Əliqasım Muxtarov, Tofiq Ağababəyev, Həsənağa Ələsgərov, Camal Rəhimov və başqalarının yaratdığı sənət nümunələrində, az miqdarda olsa da, klassik bədii ənənələri qorumaq istəyini görmək olar.

XX əsrdə miniatür üslubunun qayda və meyarları metal emalı sahəsində də öz tətbiqini tapmışdır. Azərbaycan Milli İncəsənət

Muzeyində nümayiş etdirilən mis qazanın dekorunda müşahidə etdiyimiz yüksək estetik tutum, metalışləmənin XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində əvvəlki bədii-texniki potensialı hələ də nümayiş etdirməyə qadir olduğunu əyani şəkildə bildirir. Dairəvi formalı qazanın bütün səthinin gözəlliyini şərtləndirən ecazkar dekorun tərtibində insan təsviri, naxış və xəttatlıq yazısından ustalıqla istifadə edən naməlum müəllif, qazanın oturacağından tutmuş ağız hissəsinə qədərki sahəni müxtəlif ölçülü zolaqlara bölməklə, ümumi formanın oynaqlığına nail olmuşdur. Bu ritmin əslində həm də qazan dekorunun məna-məzmun daşıyıcısı kimi çıxış edən təsvirlərin üst-üstə sıralanma prinsipi və bir-birini əvəzləməsi ilə həyata keçirilməsi, arzulanan dekor oynaqlığının həm də cəlbediciliyini şərtləndirmişdir.

Nailə Sultanovanın sovet dönəmi yaradıcılığı miniatür üslubu ilə çox sıx bağlı olmuşdur. Onun məişətimizlə bağlı hazırladığı çay dəstlərinin, vaza və nimçələrin dekorunda gerçəkləşdirdiyi görüntülərdə miniatür ənənələrindən faydalanmanın cəlbedici və müasir ruhlu nəticələrini görmək mümkündür. Bu mənada onun “Şərq poeması” (1986) çay dəstinin, “Yeddi gözəl” (1985), “Xoşbəxtlik” (1985) və “Ayrılıq” (1986) nimçələrinin adını çəkmək olar.

II Fəslin “Müstəqillik dövrü nümunələrinin dekoru bədii ənənə və müasirlik kontekstində” adlı üçüncü paraqrafında qeyd olunur ki, Müstəqillik dövründə miniatür üslubunun ənənələrinin bərpası istiqamətində praktiki işlər aparılır. Bu dövrdə dekorativ-tətbiqi sənətin inkişafı baş verdi. Rəssamların milli mənəvi dəyərlərə olan marağı ənənə və yeniliyin vəhdətini əks etdirən əsərlərin yaradılmasında özünü göstərdi.

Hələ ötən əsrin 80-ci illərində yaradılmağa başlayan Eldar Mikayılzadənin müxtəlif janrlı xalçaları miniatür rəngkarlıq ənənəsindən məharətlə istifadə olunmasının ən yaxşı nümunələridir. Bu mənada onun “İslam”, “Təbriz”, “Xilaskar”, “Üç din”, “Səttar”, “Üç Peyğəmbər”, “Şəbi-Hicran”, “Dirçəliş”, “Səttarın arzusu”, “Kəhkəşan” və başqalarını göstərmək olar.

“Kəhkəşan” xalçası özündə miniatür üslubunun ənənələri ilə səsləşən bədii məqamları yaşatdığına görə diqqət çəkir. Xalça unikal

hesab olunur. Burada pambıq, yun, ipək və qızıl iplərlə yanaşı qiymətli daşlardan da istifadə olunur.

Məmmədhüseyn Hüseynovun müstəqillik dövrü yaradıcılığını təşkil edən xalça nümunələri arasında bədii həlli miniatur üslubunun ənənələri ilə səsleşən əsərlər də mövcuddur. Bu mənada onun “Merac”, “Xətai”, “İslimibəndlik”, “Füzuli dünyası” və “Karvan” kimi xalçaları böyük maraq doğurur.

Xalçaçılıq sahəsində zəngin təcrübəsi olan Aydın Rəcəbovun miniatur üslubunun estetiksinə münasibəti demək olar ki, bu sahədə fəaliyyət göstərən bütün həmkarlarından fərqlənir. Bu da zamanında özünü daha çox zərifliyi və incəliyi ilə tanıtdıran miniatürsayağı stilizələrin bir qədər fərqli-həndəsələşdirilmiş bədii tutumla əvəzlənməsində özünü göstərməkdədir. Onun “Münəccimlik”, “Şərq gözəli”, “Ud çalan oğlan”, “Çovqan oynayan gənc” və s. xalçalarında müşahidə olunan bədii xüsusiyyətlərin miniatur rəngkarlığı ilə əlaqəsi danılmazdır.

Yaradıcılığı müstəqillik dövründə yeni bədii keyfiyyətlərlə zənginleşən Eldar Hacıyevin ənənəviləşmiş mövzulara özünəməxsus münasibəti diqqətçəkəndir. Onun ipəkdən toxunmuş “Azərbaycan” (2000-ci illər), eləcə də yeni “Xəmsə” (2018) xalçasının bədii həllində miniatur ənənələrindən uğurla istifadəyə şahidlik etmək mümkündür.

Müstəqillik dövrü əksər kramika ustaları milli ənənələrdən ilhamlanaraq özlərinin yeni əsərlərini yaradırdılar. Bu mənada Gəncə çini qablar zavodu rəssamlarının, eləcə də Bakıda fəaliyyət göstərən Ədalət Bayramov, Əlikram Zəkiyev, Nailə Sultan, Fərhad Həməzəliyev, Saleh Məmmədov, Mehdi Nağıyev, Cavid Bayramlı və d. sənətkarların adını çəkmək olar.

Təəssüf ki, XX-XXI əsrlərdə metal emalı sahəsində miniatur rəssamlıq ənənələrindən istifadə kəskin şəkildə azalıb. Bu zamanlarda döymə yolu ilə suvenirilər qismində hazırlanan predmetlərdə yüksək sənətkarlığın silinməsi müşahidə edilirdi.

Nəticədə tədqiqatın əsas müddəaları müxtəsər elmi-nəzəri yekunlar şəklində ümumiləşdirilmişdir:

- Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin çoxəsrlik inkişafı tarixində dekor xalqın gözəllik duyumunun və zövqünün ifadəçisi kimi çıxış etmişdir;

- Miniatur üslubunun bütün dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin əsas ifadə üslubuna çevrilməsi dekor bəzəklərinin ardıcıl inkişafı nəticəsində baş vermişdir;

- Miniatur təsvirlərlə olan motivlərə həm də özündə xalqın tarixini əks etdirən bədii vasitə kimi müraciət edilirdi;

- Miniatur üslub prinsipləri dekorativ-tətbiqi sənəti əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirdi;

- Miniatur üslub ortaəsr keramika sənətinin əsas ifadə daşıyıcı kimi çıxış etmişdir;

- orta əsrlərdə miniatur üslubunun prinsiplərinin toxuculuq, metalışləmə, ağacışləmə və daşoyma kimi sənət növlərinin aparıcı ifadə vasitəsinə çevrilməsi baş vermişdir;

- miniatur üslub prinsipləri əsasında yaradılan naxışlar və elementlər predmetlərin funksionallığı ilə uyğunlaşan cəlbedici rol oynayırdılar;

- XIX yüzillik ərzində üslubun cəlbediciliyinə rəng ifadəli dekorativ-tətbiqi sənət predmetlərinin məzmunu böyük təsir göstərirdi;

- XIX əsr Azərbaycan təsviri sənətində Avropa ənənələrinin, həqiqilik prinsiplərinin güclənməsi ilə əlaqədar ənənəvi bədii ifadə vasitələrinin yeni bədii keyfiyyətlərlə zənginləşməsi baş vermişdir;

- bütün əsr boyu bədii vasitə kimi daha çox Səfəvilər dövrünün və “Qacar üslub”nunu bədii sintezindən istifadə olunmuşdur;

- Müstəqillik dövründə dekorativ-tətbiqi sənətin ideoloji ehkamlardan azad inkişafı baş vermişdir;

- rəssamların milli mənəvi dəyərlərə marağı özündə ənənə və müasirliyin vəhdətini yaşadan əsərlərdə ifadə olunmuşdur.

Mövzu ilə bağlı müəllif tərəfindən aşağıdakı məqalələr dərc edilib:

1. XX əsr sənət nümunələrinin dekorunda bədii ifadə axtarışları // “Mədəniyyət dünyası”. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, XXXVII buraxılış, Bakı, 2019, s. 106-112

2. Orta əsrlər Azərbaycan keramikasında miniatür xarakterli təsvirlər // “Azərbaycan elminin və təhsilinin müasir problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. 25 may 2019-cu il, Qazax şəhəri, s. 426-427

3. Müstəqillik dövrü dekor nümunələri bədii ənənə və müasirlik kontekstində // “Sənət Akademiyası”. Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası. №3 (8). 2019, s. 44-48

4. Из истории оформления образов декоративно-прикладного искусства Азербайджана // “Paradigmata poznani” Praha, Ceska republika, Vedecko vydavatelске centrum “Sociosfera-CZ”. I. №2. 19-20 dekabr, 2019, c. 111-114

5. Orta əsrlərin toxuculuq nümunələrində miniatür rəngkarlığından istifadə // “Axtarışlar” AMEA Naxçıvan bölməsi. İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. №3 (33) cild 11, Naxçıvan, 2019, s. 139-146

6. Способы использования миниатюрной живописи в керамике средних веков // «Научные исследования в сфере гуманитарных наук открытия XIX века». Материалы международной конференции. Пятигорск, 19-20 декабря 2019, с. 184-188

7. XIX əsr dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin dekorunda yeni bədii meyllərin təzahürü// “Elmi Əsərlər”. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət. №27, Bakı, 2019, s.114-121

8. Orta əsrlərin metalişləmə, ağacişləmə, daşoyma nümunələrində miniatür rəngkarlıqdan istifadə // “Təsviri və dekorativ tətbiqi sənət məsələləri”. Azərbaycan Milli Xalça muzeyi. Bakı, 2019, s.107-110

9. Использование мотивов Низами Гянджеви в декоративно-прикладном искусстве// Şərq ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi yaradıcılığı Respublika elmi konfransı, Naxçıvan, 2021, s.

64-68

10. Использование миниатюры в современном азербайджанском ковроткачестве // “Axtarışlar”, AMEA-nın Naxçıvan bölməsi. İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. №4 (41) cild15, Naxçıvan, 2021, s.169-173

11. Роль миниатюрной живописи в художественном оформлении работ азербайджанского декоративно-прикладного искусства // Miedzynarodowe czasopismo naukowe. Colloquium-journal. Poland. Warszawa. №21, 2021, s.73-77

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 sentyabr 2022-ci il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.34 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası, AZ1029, Bakı şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 26.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının www.azra.edu.az rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 26 avqust 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 15 iyul 2022-ci il
Kağızın formatı: A5
Həcm: 38 535
Tiraj: 30